

Нұрышева Г.Ж., Мырзабеков Ж.Е.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: gulzhikhan-nurysheva@yandex.ru, jambui_78@mail.ru

**МҰХАММЕД ХАЙДАР ДУЛАТИДІҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ
ДҮНИЕТАНЫМЫНДАҒЫ ТҮРКІ ӨРКЕНИЕТІНІҢ
МӘДЕНИ-ТАРИХИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ**

Бәсекеге қабілетті елу елдің қатарына ену мақсатында Қазақстан мемлекеті де қоғамдық-саяси даму мен экономикалық өрлеудің, рухани ойлаудың жаңаша көкжиегіне көз тігуде. Осы тұрғыда, бірқатар өзекті рухани-әлеуметтік мәселелерді шешуде ұлы философ, ғұлама тарихшы, жан-жақты парасаттылық пен кемел білім иесі М.Х. Дулати дүниетанымындағы мәдени-тарихи құндылықтарды зерделеудің маңызы ерекше екені даусыз. Мақалада түркі өркениетінің ұлы тұлғасы М.Х. Дулатидің философиялық ой-тұжырымдарының қазақ ұлттық философия тарихындағы рөлі қарастырылады. Аталған мақалада М.Х. Дулатидің философиялық идеялары, тұжырымдарының жаһандану жағдайындағы күрделеніп кеткен өскелең ұрпақ тәрбиесінде ғана емес, тәуелсіз рухтағы халқымыздың өмір-тіршілігін, әлеуметтік-рухани болмысын жан-жақты зерттеуге мүмкіндік беретіндігі дәйектеледі. Сонымен қатар, философия тарихының негізін салушы ретінде ғұлама ойшылдың ой-идеялары бүгінгі қазақ философиясының да қалыптасып, дамуына арқау болғандығын анықтап көрсетеді. Ұлы тұлға еңбегіндегі ел билеу ісі мен ел басқарушыға қатысты қасиеттерді санамалап, оның тәуелсіз еліміздің баянды болашағы үшін маңызын талдауға ұмтылуы да мақала мазмұнын тереңдете түседі. М.Х. Дулати шығармашылығындағы дін мәселесі де өзектілігімен құнды. Өйткені, бүгінгі діни ахуал күн өткен сайын күрделеніп, мемлекет дамуына, қауіпсіздікті қамтамасыз етуге өз әсерін тигізуде.

Түйін сөздер: Түркі өркениеті, М.Х. Дулати, Тарихи Рашиди, қазақ философиясы.

Nurysheva G.ZH., Myrzabekov Zh.E.

The faculty of philosophy and politology, Kazakh National University named after al-Farabi,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: gulzhikhan-nurysheva@yandex.ru; jambui_78@mail.ru

**Cultural and hisorical values of Turkic civilization
in the philosophical outlook of Muhammed haidar Dulati**

Kazakhstan in order do ender the top 50 most developed countries has to relook social-political development and economic growth, moral values in a new and different way. In this respect philosophical signitacance of M.Kh.Dulati's creative work as a great philosopher, famous historian, versatil personality is not to be underappreciated.

The article analyzes the significance in the history of the Kazakh national philosophy of the famous work "Tarikhi Rashidi", authored by M.Kh.Dulati, the outstanding personality of Turkish literature. The article discusses the philosophical ideas and scientific calculations M.H.Dulati, which are reflected not only in the era of globalization has become more complicated in the upbringing of the younger generation, who also provide the opportunity for in-depth study of the independent spirit of the people, his life, his social and spiritual portrait. In addition, the detailed analysis of the scientific views of a prominent thinker as the founder of the history of philosophy that influenced the development of modern Kazakh philosophy.

Key word: Turkic civilization, M.H. Dulati, Tarihi Rashidi, Kazakh philosophy.

Нұрышева Г.Ж., Мырзабеков Ж.Е.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: gulzhikhan-nurysheva@yandex.ru, jambui_78@mail.ru

Культурно-исторические ценности тюркской цивилизации в философских воззрениях М.Х. Дулати

В целях вхождения в число 50-ти конкурентоспособных стран Республика Казахстан развивает общественно-политическое и экономическое направления, поднимает на новый уровень духовное мышление. С этой точки зрения особенно важно в решении ряда актуальных духовно-социальных проблем философское значение творчества великого философа, ученого-историка, высокообразованного человека М.Х. Дулати.

В статье анализируется значение в истории казахской национальной философии знаменитого труда «Тарихи Рашиди», автором которого является М.Х. Дулати, выдающаяся личность тюркской литературы. Авторами рассматриваются философские идеи и научные выкладки М.Х. Дулати, которые нашли свое отражение не только в усложнившемся в эпоху глобализации воспитании подрастающего поколения, но и дают возможность для всестороннего исследования духа независимого народа, его жизнедеятельности, его социально-духовного портрета. Наряду с этим, подробно анализируются научные взгляды выдающегося мыслителя как основателя истории философии, повлиявшие на развитие современной казахской философии.

Ключевые слова: тюркская цивилизация, М.Х. Дулати, Тарихи Рашиди, казахская философия.

Түркі дүниетанымы – өте күрделі мәдени-тарихи кеңістік және қазақ өркениетінің төл арнасы. Түркілік дүниетаным негізінде қалыптасқан түркі халықтары бүгінгі таңда ұлттық ерекшеліктері мен тарихы туралы зерттеулер жүргізуде. Әрбір ұлттың өзіне ғана тән мәдениеті мен өркениеті болатынын ескерсек, қазақ өркениетін толығымен зерделеу арқылы түркі өркениетінің де жалпы мазмұнын тануға болады екен.

Ешқандай арнайы философиялық мектептер болмаса да, қазақ – өте терең философ халық болып саналады. Ұлтымызда философиялық толғамдарды ұрпақтан-ұрпаққа, әкеден-балаға ауызша жеткізу дәстүрі көп ғасырлық тәжірибесімен дараланды. Ұлы далада ғұмыр кешкен халқымыз киіз үйде тұрып-ақ, өзіндік материалдық және рухани мәдениетке, өзіндік тұрмысқа, салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарға ие болды. Көшпелі өмір тіршілігі оларды жаратылысты өзінше тануға қалыптастырды. Әрбір халықтың ұлттық танымы мен рухани болмысы тарих беттерінде өзіндік ойлы көзқарастарымен дараланып, ойлау жүйесінде дербес қолтаңбасын қалдырған ұлы ғұламалар есімімен тығыз байланысты.

Өз философиялық көзқарастарымен дала өркениетіне қомақты үлесін қосқан тұңғыш ұлт тарихшысы Дулати оны адамзаттың рухани мәдениетінің деңгейін көрсететін ғылым деп санады. М.Х. Дулатидің философиялық тұжырымдарын талдау арқылы түркі өркениетінің мәдени-тарихи құндылықтары мен даму негіздерін, ұлттық болмысын танып-білуге болады.

Шындығында өткен тарих шежіресін, өткен дәуір шындығын ұлы ойшылдардың танымы терең шығармашылығын зерделеу арқылы терең ұғынамыз. Ұлы ойшылдар шығармалары ұлттың тарихымен тікелей үндесіп, болмысымен біте қайнасып жатқан адамгершілік пен парасаттылық, салт-дәстүр, дүниетаным ұғымдары, философиялық ой, көркемдік пен сұлулық, патриотизм, эстетикалық нәрге толы болып келеді. Осы тұрғыдан алғанда, түркі өркениетінің ұлы тұлғасы М.Х. Дулатидің философиялық дүниетанымы желісінде түркі өркениетінің мәдени-тарихи құндылықтарын талдап-таразылау, рухани маңызын ашуды негізгі мақсат еттік. М.Х. Дулати дүниетанымдық ойларын тарихи-салыстырмалы талдау, философиялық, тарихи-педагогикалық әдебиеттер мен ғұлама шығармашылығына қатысты пікірлерді жүйелеп, қорыту зерттеу мақаланың негізгі әдістері болып табылады.

Түркілік өркениет «өмірдің әсер-ықпалымен» туындаған, өз мазмұн қуатымен дараланатын рухани мағынаға ие. Оны бүгінгі зерттеулермен асыл ойлар керуені дәлелдеп беруде. Түркі дүниесіне ортақ ғұлама ғалымдарымыздың сүбелі ойлары мен тұжырымдары ғылыми сипаты мен терең философиялық қуатымен дараланып, әлемдік мәдениет пен руханиятта айрықша бағалануда.

Түркі өркениеті мазмұны әрбір түркі халықтарының мәдениеті мен өркениетіне бастау болған. Сондықтан да, қазақ өркениетінің әлемдік өркениетке қосқан үлес салмағын бағдарлау барысында да жана мазмұнға ие

болып, толығыны даусыз. «Моғолстан деп аталатын аумақтың ұзындығы мен ені жетісегіз айлық жол болады. Оның шығыс шекарасы қалмақтардың жері – Барскөл (Қашқарияда), Еміл (Тарбағатайда) және Ертіске тіреледі. Солтүстігінде Көкше теңіз (қазіргі Балқаш көлі), Бум Лиш және Қараталмен; батыс шекарасы Түркістан мен Ташкент және оңтүстігінде Ферғана, Қашқар, Ақсу, Чалыш, Тұрфанмен шектеседі» (Дулати 2003: 403) – деп Дулати көрсеткен географиялық кеңістікте бүгінде жүздеген мемлекеттер өмір сүруде. Егер біз Еуразия сахарасындағы өркениетті Ұлы Қыпшақ даласындағы өркениет дей келіп, Мұрад Аджидің пікірімен келтірсек, «Бұл мәдениетті печенегтер, бұлғарлар немесе басқалар қалыптастырды десек те, төркіні бір. Өйткені, далада түркі тілі үстемдік еткен. Ұла дала бір ғана түркілік мәдени дәстүрлермен өркендеген. Түркілік рухани құндылықтарды қалыптастырған» (М. Аджи 1994: 84).

Д. Клеменец көне түркілерді «тамаша халық» деп тегіннен-тегін атамаған. Түркі өркениетінің әлемдік өркениеттерге жолбасшы болғаны да дәлелденуде. Ұлан-байтақ кеңістікте ғұмыр кешкен түркілер өмір, жаратылыстың тылсым сырларына қанығу барысында ұлы өркениет көшін қалыптастырды. Көшпелі ғұмыр кешіп, кең байтақ даланы қорғап, басқа мемлекеттермен ортақ қарым-қатынаста болған протоқазақтар (түркілер) өркениеті әлемдік өркениетке өз игі ықпал-әсерін тигізбей қалған жоқ.

Ертедегі түріктер өркениеттің дербес ошағын қалыптастырды. Онда болмыстың жаңа түрі, тың қарым-қатынас құралдары, қалалардың салынуы мен будда, христиан, кейіннен ислам секілді әлемдік дінге жақындаудың жаңаша діни жолдары пайда болды.

М.Х. Дулати – орта ғасырда өмір сүрген көрнекті мемлекет және саяси қайраткер. Өзі өмір сүрген кезеңнің тарихын кейінгі ұрпаққа жеткізу мақсатында «Тарихи Рашиди» еңбегі мен рухани маңызы терең «Жаһаннаме» поэмаларын жазған ойшыл өркениеттік мәселелерді мазмұндауда өзіндік тәжірибесіне жүгінді. М.Х. Дулатидің философиялық ой-тұжырымдарын талдау тарихи сана арқылы азаматтық тұлға қалыптастырудың қайсыбір уақытта да ерекше маңызға ие болғандығын, түркі өркениетінің мәдени-тарихи құндылықтарының бүгінгі күнде де аса қажетті екендігін аңғартады. Ендеше, М.Х. Дулати дүниетанымының мәдени-тарихи құндылықтарының арнасы кең және маңызы терең, ол өз кезегінде қазіргі ұлттық

ойлау кеңістігінің өзекті мәселелерін шешуге мол мүмкіндіктер жасайтыны даусыз. Бүгінгі таңда М.Х. Дулати сипаттаған көшпелі өміріміз өзгерген. Ол уақытта ең басты байлығымыз – жылқы, оның еті мен сүті болса, жаһандық даму үрдісіне еркін ілесіп келе жатқан мемлекетіміз әлемге танылып, үлкен биіктерді бағындыруда. Дегенмен, рухани ойлау жүйеміз өзгермейді. Дулати заманындағы мәдени-тарихи құндылықтар күн өткен сайын бүгінгі ұрпақ тәрбиесі мен жалпы адамзаттың рухани дамуы үшін аса қажетті болуда.

Халқымыздың көшпелі тұрмысы мен рухани ойлауы, жалпы бүкіл түркі дүниесіндегі философиялық, әлеуметтік ой-пікірлердің тереңдігі батыс, шетел ғалымдарының назарын ерекше аударып, түркі қоғамы мен өркениеті дамуының әр түрлі тарихи дәуірлер мен уақыт ерекшеліктеріне байланыстылығына аса көбірек мән беруде. Сонымен қатар, тәуелсіздіктің ширек ғасырында халқымыз бұған дейін бодандық қамытындағы дүниетанымнан біржола қол үзіп, рухани бастауларымызды тереңнен зерделеп, қоғамдық сананың жаңаша қалыптастыруын, ұлттық түлеуін жүзеге асырды. Осы орайда, қазақ ұлтының ғана емес, түркі жұртының мәдени-рухани дамуына өлшеусіз үлес қосқан тұңғыш тарихшы, саяси қайраткер, көрнекті ойшыл, белгілі философ М.Х. Дулати көзқарастарының, ойшылдық пікірлерінің түркілік дүниетаным үшін аса маңызды екендігі даусыз.

Дулати дүниетанымының кеңдігі ойшылдың өмір жайлы, адамның өмірдегі орны, қоғам дамуының даму ерекшелігін терең түйсінуге деген талпыныстарынан бастау алады. Шындығында М. Дулати көзқарасы, арман-мұраты мен қоғамдық-саяси, рухани мақсаты халық мәдениетінен нәр алады да, философиялық адамгершілік пен ізгілікке айрықша мән беретін Шығыс мәдениеті арқылы толықтырылды. Ең бастысы, Дулати дүниетанымы қос мәдениеттің жалпыадамзаттық құндылықтары негізінде қалыптасып, адамдармен тығыз қарым-қатынаста болуымен және өмір теперішін көп көруімен ұшталып, кемелденді. Осы арқылы өзгенің өмірін толық түсініп, өзінің рухани ішкі «Менін» қалыптастыра алды. Халық тағдырын өз тағдырындай қарап, қоғамдық-саяси өмірге бей-жай қарай алмаған Дулати өзі де текті әрі ықпалды адамдардың қамқорлығының арқасында ел билеу ісіне араласады.

Орта ғасырдағы тарихи, мәдени және рухани жағдайлар М.Х. Дулатидің бойында ойшылдық қасиетін қалыптастырды, сондай-ақ ол мемле-

кет ішіндегі және ұлттар арасындағы рухани-материалдық тұрақтылықты қалыптастыруға ұмтылды. Өзінің бай тәжірибесіне сүйене отырып, М.Х. Дулати мемлекет пен жалпы бейбіт өмірді қамтамасыз ететін азаматтық ұстанымдар ұсынды.

М.Х. Дулати мұрасы көптеген шетелдік зерттеушілердің назарын аударып, «Тарихи Рашиди» еңбегі XVI –XVII ғасырларда кеңінен тарап, көп рет көшірілді. Ол көшірмелер бүгінгі таңда Англия, Франция, Германия, Ресей, Иран, Пәкістан, Үндістан және Өзбекстан мен Тәжікстан елдерінің кітапханаларында сақтаулы. Ал ағылшындар болса XIX ғасырдың соңында, яғни ағылшын шығыстанушысы Денисон Росс еңбекті екі рет тәржімалап, 1895 жылы – алғаш рет, екінші рет 1989 жылы Лондонда басып шығарды (Denison Ross E. 1898) Ал 1996 жылы парсы тілінен В.М. Такстонның аударуымен Америкада басылса, орыс тіліндегі аудармасы 1996 жылы Ташкентте, 1999 жылы Қазақстанда жарық көрді. Қазақ тіліне белгілі шығыстанушы Ислам Жеменей аударып, 2003 жылы басылып шықты. Ал ғалымның әдеби туындысы – «Жаһаннаме» поэмасымен біз кейін ғана қауыштық. Авторы белгісіз, ежелгі түркі тілінде жазылған туынды да көптеген ғалым-зерттеушілердің, атап айтатын болсақ, Ахмет Заки Валиди, Р.К. Парму, Н. Туманович, Т. Сұлтанов, т.б. қызығушылықтарын туғызып, аталған поэманың М.Х. Дулатиге тиесілі екендігін дәйектеуде, «Тарихи Рашиди» шығармасымен үндес, ғұламаның өмірбаяндық мәліметтерінің келтірілгендігін нақтылай отырып, дәлелдейді (Ahmet Zaki Walidi 1937; R. Parmu 1969; Туманович 1973; Т. Султанов 1982). Үндістандық ғалым, парсы, ағылшын, орыс тілдерін жақсы білетін профессор Мансура Хайдардың тынымсыз зерттеу жүргізіп, Мұхаммед Хайдар туралы кітап жазып, ағылшын тілінде Үндістанда жариялауы айтулы оқиға болды. Оның «Мирза Мұхаммед Хайдар Дуглат в персидских источниках» атты зерттеуі орыс тіліне аударылып, Алматыда 2010 жылы жарық көрді (Хайдар 2010).

Дулаттану ғылымының кеңінен зерттеліп, ұлы ғұлама мұрасының рухани маңызын зерделеуге Ә. Дербісәлі, И. Жеменей, М. Қазыбек, т.б. қазақ ғалымдары ерекше еңбек етуде (Ә. Дербісәлі 2003; И. Жеменей 2009; М. Қазыбек 2014).

Мырза Мұхаммед Хайдардың түрік өркениетіне қосқан үлесі ерекше зор, Орталық Азияның, кейін Кашмир алқабының сол кездегі шаруашылығын, сауда-саттығын, мәдениетін жетілдіруде ерекше қызмет етті. Оның қаламына

мал мен егін шаруашылығы, көшпелілік пен отаршылық, дала мен қала, өнер мәселелері жиі ілігіп, ондағы түрлі әлеуметтік топтар сараланып бағаланды. Әсіресе, ұлы қазақ хандарының болмысы, адамның кісілік қасиеттеріне қатысты терең ойлар айтылады. Сөздің мәнін түсініп, тоқтай білу, қайсыбір мәселені болмасын ақыл көрігіне салып, таразылау, сабырмен шешу т.б. жайттар қозғалады. Мысалы:

«Кімнің қандай дауы бар ақылменен шешсеңіз, Кілтін таппай, тіл таппай, соғысатын кешеңіз!» – деген тоқтамның адам өміріндегі орны ерекше туындады. Осындай аталы сөзге тоқтай білмегендер өзінен де, ортадан да сүйеу таппай, көлеңкедей құбылды. Тек оқшау үстемдік ету саясаты мен күш көрсету тәртібі дағдыға айналды. Қара күшіне сенгендер араздықта өз пайдасын күйттейтіндердің, зұлымдықты жанындай жақсы көретіндердің заманы болды, қоздырды. Олар қастасумен талайға тор салды, жамандық пен өзімшілдікке бұрылды, көз тіккенді жанышқылаудан тайынбады. Бәрі де ел тоздыратын бүліктер, жүйке жұқартатын жіңішке тірліктер.

Әйтсе де осындай қиын сәтте «Тарихи Рашиди» секілді танымы терең туынды жазу тек тамыры терең алып бәйтерек секілді «Хайдар» атына сай М. Дулатидің қолынан келер ұлы іс еді. Жеке басы дүниеге қызығып байлық қумай, абыройын асқақ ұстады, арына дақ түсірмеуге тырысты. Жер мен ел мүддесі үшін күрескен жауынгер сарбаздармен қоян-қолтық жүріп, ел-жұртының жай-жапсарын, мұң-мұқтажын біліп отырды.

М.Х. Дулати Орта Азиядағы мемлекеттер мен халықтардың ХҮ-ХҮІІІ ғасырлар аралығындағы екі жүз жылға жуық тарихына шолу жасап, соның негізінде сол дәуірдегі қоғам өміріне, ондағы болған тарихи оқиғалар мен тарихи тұлғалардың іс-әрекеттеріне рухани және адамгершілік құндылықтар тұрғысынан баға беріп, терең әлеуметтік- философиялық тұжырымдар жасайды. Сондықтан да Мұхаммед Хайдар Дулати қазақтың ұлттық философиялық ақыл-ой жүйесінде тарих философиясының бастамасын қалаған деп айтуға толық негіз бар.

Ойшылдың «Тарихи Рашиди» шығармасында туған жерге, халқына деген ыстық сезімдері, толғаныстары жазылып, ұрпақтан-ұрпаққа мирас болып жалғасып отыр. Сондай-ақ, жастарды ерлікке тәрбиелеудегі арман-тілектері айқын байқалады. Бұл туралы «Мұхамед Хайдар Дулати өзінің шығармаларында батырдың тұлғасын сомдап, жауына қаншалықты қатал

мейірімсіз болса, бауырларына, еліне халқына, отбасына соншалықты мейірімді болып суреттеледі. Ойшылдың шығармаларында барлық тәрбие негіздері қарастырылады. Яғни патриоттық тәрбиемен қатар дене тәрбиесі, имандылық пен адамгершілік тәрбие негіздері де беріледі. Мұның өзі халқымыздың ерлікпен қатар адамгершілікті жоғары бағалағанын, яғни балаға тән тәрбиесі мен жан тәрбиесін қатар беруді мақсат еткендігі байқалады» – деп түйеді зерттеуші Б. Қалыбекова (Қалыбекова 2006: 99).

М.Х. Дулатидің ұлы тұлғасы қазақ халқының жаугершілік қасиеті, ерлік дәстүрі мен ұлттық классикалық мұрасының өзіндік қайталанбас ерекшелігін айғақтайды. Әлемдік өркениет дамуына өзіндік үлес қосып отырған М.Х. Дулати мұрасы ұлттық мәдениетіміз бен өнеріміздің, философиямыздың дамуына, жас ұрпақ тәрбиесіне қосар үлесі мол.

М.Х. Дулати өмір сүрген тарихи кезең қазақ халқының мәдени-тарихи, әлеуметтік дамуының өзіндік қайталанбас мұраларымен белгілі. Оның тұлға ретінде қалыптасуына ықпал еткен өзі өмір сүрген және қоршаған әлеуметтік орта, қоғамдық даму үрдісі. Қоғамдағы әртүрлі саяси әлеуметтік қайшылықтар М.Х. Дулатиді тұлға ретінде қалыптасуына ықпал етті. Ойшыл ретіндегі Мұхамед Хайдар Дулатидің дүниетанымдық көзқарасына әсерін тигізген негізгі екі рухани арнаны айтуға болады. Оның біріншісі, орта ғасырлық түркі – көшпелілердің дәстүрлі дүниетанымды болса, екіншісі – қазақ халқының рухани дамуына өркениеттік ықпалын тигізген ханифиттік бағыттағы ислам діні мен сопылық бағдар. Бұл жерде сопылық пен қазақ философиясының байланысын кең мағынада түсінген жөн.

Ұлы кемеңгердің дүниетанымдық ойлары мен философиялық толғамдарына терең үңіле келе, оның исламның өркениеттік мазмұнына терең мән бергендігінің куәсі боламыз. «Бір нәрсе айдан анық: кімде-кім ислам діні мен Мұхаммедтің заңына, жолына кедергі, шабуыл жасаса, ешқашан жеңіске жетпеген, ал оның дәстүрін сақтап, жолын қуған адамның күн сайын берекесі артқан» – деп бағалайды. Қоғамның әлеуметтік-экономикалық, әлеуметтік-саяси, идеялық-мәдени құрылымдарын қалыптастыруда ислам дінінің басты қозғаушы күш екенін айтады. Осыдан кейін, жалпы түрік халықтарына ислам дінінің кең таралуына ықпал еткен Тоғлық хан екенін баяндайды. Оған мынадай оқиғаның себепші болғанын айтады:

– Ханға бірде шейх Жамаладдинді алып келеді. Ол келгенде хан иттерге шошқа етін беріп жатыр еді. «Сен жақсысың ба, әлде мына ит жақсы ма? – деп сұрайды хан. Шейх: «Егер иманды болсам, мен жақсымын, ал имансыз болсам онда менен мына ит артық» деп жауап береді. Ханды бұл жауаптың әсерлендіргені соншалық, оның жүрегіне исламға сенім нығаяды» (Дулати 2003:44).

Осылай ислам дінін қабылдаған Тоғлық Темір ханның өмірге келген сәтінен бастап, егжей-тегжейлі баяндап, сол арқылы сол ғасырлардағы бүкіл түрік ұлысының тарихын қағаз бетіне түсірген ғалымның ыждаһаттылығы кітаптың әрбір бетінен байқалмай қалмайды. Және ұлы ғалымның сөз зергері болғандығы кітап мазмұндылығы мен құнын арттыра түседі. Бұл әсіресе, Тоғлық темір ханның алғашқы жорықтарын баяндап, оның қолбасшылық қызметін сипаттағанда ерекше байқалады:

Ақыл әсте қолбасшы батырлықтың жолында,
Ол бәрінің алдында, ерлік оның соңында,
Егер ерсе екеуі бір-бірінің қасына,
Ақыл шырқап шығады асқар шыңның басына!
(Дулати 2003:44) –

деп жырлаған ақын аталмыш кітабында адамгершілік ойлар мен терең адамдық қасиеттерді паш етіп, жырлаған ұлы ғалым «Тарихи Рашиди» кітабының бірінші кітабының соңын мынадай өлең жолдарымен аяқтайды:

«Менің мақсатым – ғалымдығымды көрсетіп қалу ғана емес, бұрын өткен моғол хандарының есімдері тарих бетінен мүлдем жойылып кетпесе екен деп естелік жазу болмақ. Егер де моғол хандарына өзінің ата тек шежіресі туралы, өздерінің ата-бабаларының даңқты істері жайлы білгісі келсе, олар ол жөнінде осы еңбектен оқып қана біледі. Бұл жерге ислам діні таралғанға дейін, өткен ғасырлардағы моғол хандары туралы (шығармада), олардың есімдерінен басқа ешнәрсе еске алынбайды, себебі, кәпірлердің бәрі тіпті Жамшид пен Заххактың құдіретіне ие болса да еске алуға лайық емес. Бұл кісілердің әрекеттері құдіретті күшті алланың қаһарына ұшырауға лайық. Аттарын да атаудың өзін артық санадық» (Дулати 2003:44).

Осы үзіндіден-ақ ойшылдың жан-жақты дүниетаным иесі, парасатты жан иесі болуымен қатар, діни өресінің де биік деңгейін танып, саралауға болады. Адамзаттық өркениеттің қалыптасу тарихында құндылықтардың негізгі төрт жүйесі сараланады: эстетикалық, діни,

ғылыми және этикалық. Атақты ғалым Мұхаммед Хайдар Дулатидің шығармашылық тұғырнамасына баланған атақты еңбегінде осылардың қайсыбірі де терең пәлсапалық ойлармен көмкеріліп, сипатталынады. Әсіресе, өзінің осы еңбекті жазу мақсатын қайталап айта отырып, аталған құндылықтардың әрбір хан тұсында қалай дамып, жүргізілгендігін де назардан тыс қалдырмайды.

Сақтар болсаң, ей Алла, пенделіктен сақтағын!
Мықтап бекіт бойдағы жамандықтың қақпағын.
Бір өзіңнен іздеймін сүйенішті, тірлікті,
Қасіреттен, қайғыдан сақта және жүректі!
(Дулати 2003:44) –

деп толғанған ойшыл әрбір оқиғаны пайғамбар хадистерімен түйіндеп отырса, достық, махаббат секілді киелі ұғымдарды барынша жан-жақты ұғындыруға қадамдар жасайды. «Шынайы ғашық азаматтың махаббат үшін көрген тауқыметі шексіз байлық, жаңа зат деп санау қажет», – деп ұғынған Дулати бұл ойларды былай өлең жолдарына айналдырады:

Сен ұсынған нәрсенің бәрі шипа жаныма,
Ал өзгенің бергені у боп тарар қаныма
(Дулати 2003:43).

Осылайша ұлы ойшыл өзі киелі санайтын әрбір адамдық қасиеттерді дәріптеп, мадақтайды. Өз ойларын хадистермен шегелейді. Мысалы, ешқашан қолынан келмейтін іске бекіну мен ант ішіп, серт беруді бұзудың ақиқаттың аулына еш жанаспайтынын да айтады:

Уәде беріп, ант ішіп, босқа қапыл қалмағын,
Ойнамағын қос жүзді қылышымен Алланың.
Орға апарып жығады алып-ұшпа қызбалық,
Ант бермегін, ант берсең, оны ешқашан бұзбағын!
(Дулати 2003:43).

Қазіргідей жастарымыз өзге діндердің ықпалында кетіп, батыстық даңғаза мәдениеті ерекше әсер етіп жатқан тұста, халқымыздың әдет-ғұрып, салт-дәстүрін, ділін, тілін, дінін сақтап қалудың бірден-бір жолы – мектептегі жеткіншектерімізді Қожа Ахмет Ясауи, М. Дулати сияқты бабаларымыздың шығармалары арқылы адамшылыққа, имандылыққа тәрбиелеу. Өзі тақуалардың жетекшісіне балаған, нақыл да ақыл сөздің данасы Маулана Әли Йәзидің «Зафар-наме» кітабынан

Алламызды барынша беремін деп сыйпаттап,
Шын пенделік жасадым, енді отырмын қипақтап.

Жалғыздығын Алланың есіме алсам күйемін,
Дірілдейді жүрегім, сырқырайды сүйегім
(Дулати 2003:43) –

деген жыр жолдарын кіріспе ретінде келтірген ойшыл адамзат үшін айтулы мәселелерге тоқталады. Мұхаммед Хайдар Дулати өз ғұмырында әрбір тарихи оқиғаға ұлттық мүдде жағынан қарап, бағалады. Өзі қол астында болған хандар мен сұлтандардың көңілінен шығып, қарамағындағы халықтың тыныш өмірі мен рухани қажеттіліктерін қамтамасыз ету жолына ғұмырын арнап, мұң-мұқтажына қол ұшын берген ойшылдың «Тарихи Рашиди» еңбегі тек хақ жолындағылардың жалаң тарихы емес, өмір мәні мен адамдық болмыстан сыр шертетін рухани қазына. Екі жасқа жетпей анасынан айырылған Дулати бойында өмірге деген талпыныс пен ажалдан арашалаған адал жандар арқылы ізгілікті қасиеттер шоғыры қалыптасты. Өз еңбегінде ойшыл қоғамдағы саяси әлеуметтік жағдайды баяндай отырып, көрегендігімен ерекшеленеді. Ол билік тізгінін өз қолына алғаннан кейін де өз мемлекетінде адамдар арасындағы татулыққа, көршілерімен бейбіт бітім жасасуға әрекеттенеді. Бұл жолдағы қадамдары нәтижесіз де болған жоқ. Өзі билеген ұлысындағы қалалардың мәдени гүлденіп, мәнді өмір сүру қағидаларын қалыптастырды. Жоғары рухани құндылықтар мен азаматтық сапаларды дәріптей отырып, еркіндік пен ішкі «мен» табиғатына тоқталады. Адамның ақыл-парасаты мен сана-сезімінің деңгейі, ой-өрісінің кендігі, алған тәрбиесі, рухани құндылықтары, менталитеті, дүниетанымы және қоғамның саяси-әлеуметтік, экономикалық жағдайына сөзсіз әсер ететіні белгілі. М.Х. Дулати жай ғана ойшыл болып, тіршілік кешкен жоқ, жаратылыс сыры мен заңдылықтарын танып, білуге ұмтылды және дала өркениеті Дулати ұғымында өз аясын кеңейтті (Қалыбекова 2008: 12).

Бұл жөнінде М. Қозыбаев былай дейді: «Мұхаммед Хайдар Дулати кешенді түрде көшпенділерді динамикада қарап, олардың көшуден отырықшылыққа ауысуын, даладан қалаға орнығуын, тайпалық одақтан мемлекетке өтуін қарастырумен бізге қымбат» (Қозыбаев 2001:11] – десе, «Мұхаммед Хайдар өз еңбегінде көшпелілердің отырықшылыққа ауысуын, даладан қалаға орнығуын, тайпалық одақтан мемлекетке өтуін тұңғыш рет қарастырған ұлы тұлға. ХҮ-ХҮІ ғасырлардағы Шыңғыс хан, Өмір Темір шапқыншылығына ұшырап күйреген ел, құлазыған дала көрінісін шынайы суреттейді.

Шындығында да, адамзат тарихында талай мәдениеттердің жаугершілік замандарда өзін-өзі қорғай алмай, дәрменсіздік көрсетіп, ассимиляцияға ұшырағандығы немесе мүлде жойылып кеткендігі қалың көпшілікке белгілі тарихи-мәдени фактілер болып табылады. Ал сындарлы кезеңдерде тағдыр талқысына қанша ұшыраса да әлемдік философияда, мәдениет көшінің қатарынан қалмай, өзіндік бет-бейнесін таныта білген қазақ философиясы, мәдениеті бүгінгі таңда да, өзінің өміршеңдігін танытып отыр (Қарашин 2003:12) – деп түйеді.

М.Х. Дулати шығармасының тарихымыз бен мәдениетіміз үшін көптеген құнды жақтары бар екені даусыз. Ол өз еңбегі арқылы Дала өркениетінің аясын кеңейтіп, сан ұлы тұлғалардың образдарын көз алдымызға әкелді.

Осы орайда, Елбасы Н. Назарбаевтың: «қазақтар талай жерде тұтасымен қырылып кетуге шақ қалды. Бірақ өмірге құштарлық, азаттыққа құштарлық қайтадан жығылған еңсені көтеріп, тәуекелге бел бұғызды» – деген сөзіне жүгінбеске болмайды (Назарбаев 1999: 26).

Қазақ тарихының Геродоты атанған атақты ойшыл, ірі ғалым, ғұлама ой иесі М.Х. Дулатидің дүниетанымдық иірімдері «Хақ жолындағылар тарихы» деп аталған құнды шығармасының діни сипатынан да жан-жақты көрініс табады.

«Тарихи Рашиди» шығармасындағы түркі өркениеті мәселелерін қарастыру барысында А. Ясауи, М. Қашқари, Ж. Баласағұн, т.б. секілді түркі тілдес халықтарға ортақ ойшылдар ойларымен үндесіп жатқандығынан бағамдаймыз. Сонымен қатар, өзіне етене жақын әдебиет, музыка, бейнелеу өнері, ел басқару, т.б. туралы соны пікірлер айтып, өзі тарихи шежіресін жазған дәуірде өмір сүрген өнер қайраткерлері, ақындар, ғалымдар және діни адамдар туралы, олардың өмірі мен шығармашылығы, адамдық болмысы мен тұлғасы жайлы тың деректер береді. Әсіресе, Ә. Науаи, Әбдірахман Жәми, Лутфи, Сайфи секілді ақындар туралы кең сипаттаса, Ахи, Хилали, Биннай, Жалайри, Шейх Ахмед, Ахли, Наргиси, Хажри, Әмір Мұхаммед Салих, Шаһиди, Шухуди, Гулхани, Гулшани, Пайами, т.б. түркі өркениетінің көрнекті тұлғаларының есімдерін кездестіреміз. Бұл аталғандардың кейбіреулерінің өмірі, аз-кем шығармашылығы туралы деректер табылса, енді бірі туралы әлі де болса мәліметтер жоқ. Бұның өзі де түбіміз бір саналатын түркі дүниесіне ортақ тұлғалар болғандықтан, оларды зерттеп, зерделеу руханият үшін теңдесі жоқ мазмұн, мағынаға ие болар еді.

Түркі өркениеті негізінде қалыптасқан ұлттық пәлсапамыздың даму ерекшелігі де тарихи дәуірлерге байланысты екені анық. Осы тұрғыдан келгенде, М.Х. Дулати әкесінің қайғылы қазасы мен моғол әмірлеріне түгелдей дерлік жасалған Шаһибек хан зорлығынан кейін тізгінін алған мемлекеттің қоғамдық-саяси, экономикалық ахуалы мен адамдардың рухани дамуына жағдай жасауға тырысты. «Тарихи Рашиди» еңбегін жазу барысында да тарихи оқиғаларды тәптіштеп баяндап қана қоймай, мәдени, рухани тұрмысын, адамдар арасындағы алуан қарым-қатынастарды жете жеткізуге тырысты. Ел басқару ісіне мансап тұрғысынан емес, адамгершілік жағынан көңіл бөледі. Әрбір елдің ішкі-сыртқы саяси жағдайын дер кезінде шешіп, жүйелі жүргізілуі ел басында отырған азаматтардың парасат-пайымы мен зерделі ақылына байланысты екендігін дәлелдейді. Өзі ел басқарған тарихи шағындағы тәжірибелерінен үлгі алуға болады.

Атақты философ, ұлттық философиялық мәселелерді терең зерттеп, бүгінгі өркениетке қатысты үлкен зерттеулер жазып жүрген академик Ғ. Есім: «Бүгінгі өркениетте кеңінен өріс алған тобырлық мәдениет нәпсіні түп-тура тауарға айналдырды. Демек, нәпсімен бірге адамдар тауарға айнала бастады. Адам және оның нәпсісі тауар болып сатылып жатыр. Бұған барлық діндер қарсы, бірақ базарлық дүниетаным ізгілік философиясын ығыстырып барады. Егер де бұл тенденция тоқталмаса, адамның азып-тозуы жаппай дертке айналып, адамдар өздерін-өздері соғыс майданында емес, мәдени өрісте-ақ өз-өзін жоюға мүмкіндікті толық жасап алмақ. Бұл шындық – адамзатқа көне заманнан белгілі, алайда соның аса қарқынды кезі енді басталып отыр, яғни адам нәпсіні өте тиімді тауарға айналған заман өз күшіне енді. Оны тоқтатудың амалын кім айта алады, кім іске асырмақ? Бұл қазіргі заман сұрағы (Есім 2000: 19-21) – деп дабыл қағуда.

А. Қасабек: «М.Х. Дулати өзінен бұрынғы, заманындағы тарихи оқиғаларды объективті қарастырып, оларды эмпирикалық жүйелі түрде зерттейді. Осы ерекшелігі арқылы ол қазақ тарихи философиясын бастап береді. Оқиғалардың өзара байланыстылығы, ішкі даму логикасы, деректердің баяндалуымен қолданылуы, олардың бағалануы Дулатидің шығармашылығында қазіргі тарих философиясына қойылатын талаптардың үрдісінен шығып жатады. Онысы кемшіліксіз де емес, ол өз заманындағы тарихи-әлеуметтік және ғылыми деңгейлермен өлшенуі

тиіс. Дегенмен Дулати жалпы жоғары санада тарихи-философиялық тұжырымдар жасауды мұрат ретінде қалыптасу басында өмір сүріп, қызмет атқарды, қоғамдық ойдың дамуына, ұлттық философиялық білімнің мағынасын кеңейтуге үлкен үлес қосты. Ойлау дәстүрлерін жаңартуға, байытуға, тарихи өлшемді ескере отырып біршама еңбек сіңірді» – деп бағалайды (Қасабек 2002: 210).

Ең маңыздысы, М.Х. Дулати сенім, қайырымдылық, кеңпейілділік, жоғары мәртебелілік, абырой секілді рухани құндылықтарды жоғары ұстады. Мемлекет тұрақтылығы мен қарапайым халық тұрмысы ең алдымен билікті жүргізушілерге тікелей байланысты. Әсіресе, өзара татулықты, келісімді берік ұстаған, көршілес елдермен достық қарым-қатынаста болған ел билеуші, патша, т.б. үлкен абыройға бөленеді. ХҮІ ғасырда өмір сүрген М.Х. Дулати тарихи заман сұраныстарына сай, елінің ішкі және сыртқы қайшылықтарына баса назар аударып қана қоймай, оларды шешу жолдарын қарастырды. М. Дулатидің аталмыш еңбегінде өркениеттің қайсыбір мәселесі де тысқары қала алмайды. Сол кездегі қоғамдық даму, адамдардың рухани деңгейі, мәдени-діни ахуал, т.б. соқталы баяндалады. Бұл туралы дулатитанушы Б. Қалыбекова: «Мұхаммед Хайдар Дулати өзі өмір сүрген заманның объективті құбылыстарын әр түрлі деңгейде зерттеп, түркі тектес халықтардың, соның ішінде қазақ халқының қоғамдық саяси, мәдени, сайып келгенде, философиялық ойлау жүйесін жасады» (Қалыбекова 2006а: 80), – дейді.

Мұхаммед Хайдар Дулати «Тарихи Рашиди» еңбегінен басқа «Жаһаннаме» секілді әдеби туындының авторы. Өзі ірі текті тұқымнан шыққандығына қарамай, тағдыр теперішін көп тартқан ғұлама ел басқарып отырып, қоғамдық жағдаймен қатар, адамдар арасындағы қарым-қатынасқа үлкен мән бере қарап, өркениет ісіне өлшеусіз үлесін қосты. Біз М.Х. Дулатидің шығармашылық еңбектерінен айтылмыш уақыттағы қоғамымыздың саяси-экономикалық, қоғамдық әлеуметтік хал-ахуалы мен халқымыздың сана-сезім талғамын, дүниеге көзқарасы мен ой-өрісі, болмыс бітімін көреміз. Сонымен бірге оның еңбектерінде көрсетілген мәселелер бүгінгі біздің қоғамымыздың сонылы мәселелерге сай келіп, қазіргі біздің уақытымызбен үндесіп жатыр. Қасабек А.: «Қазақ философиясында қоғамдық ой үш кезеңнен өтті. Олар – қоғам, қоғамдастық, қоғамдық пікір дей келіп, қоғамдық ойдың

бір бөлігі ретінде халықтық философия мен халықтың саяси көзқарастарын айту керек» – дейді (Қасабек 1999: 10-11).

Бұдан шығатын қорытынды – ойшыл, ғұлама, ірі қоғам қайраткері ретінде танылған тұлғаның өз өмірі мен саяси-мәдени, қоғамдық жайттарды ой елегінен өткізе отырып айтқан тұжырымдары халықтық пәлсапада ерекше маңызға ие болады екен. Сондықтан да, М. Дулати дүниетанымы бүгінгі ұлттық философиямыз бен өркениеттік дамуымыздың алғышарттары болды деп батыл айта аламыз.

М.Х. Дулати түрік әлемінің рационалдық-иррационалдық табиғатын ашу мақсатында интеллектуальдық жағдайдың кең шежіресін жасады. Моғол қоғамының идеялық қорын құрайтын шығыс перипатетизмі философиясы (ғылым), ислам, мұсылман құқығы екенін жоғарыда айтып өттік. Аристотельден басталған шығыс перипатетизмі Әл-Фараби еңбектерінде кең көрініс тауып, Ибн-Сина мен Ұлықбек еңбектері арқылы әлем мәдениеті мен өркениетіне сүбелі үлес қосты. Және өзінен кейінгі неоплатонизмге негіз болды.

X-XIII ғасырлар аралығында Қазақстан аса дамыған ортағасырлық ислам өркениетінің ажырамас бөлігіне айналады. Бұл тұста ислам діні тез қарқынмен дами отырып, түркі-ислам синтезі ретінде үрдіс алады (Әлсатов 1999: 32).

Ғ. Есімнің айтуынша, сопылық – дүниетаным, ислам мәдениетіндегі өте көрнекті құбылыс. Сопылықтың өркендеген уақыты X-XV ғасырға дейінгі аралық деп көрсетеді.

Адам өмірі мен қажеттіліктеріне толық жауап беретін дін ретінде ислам, ал сопылық адамды ішкі рухани тереңдікке бастайтын ілім ретінде қалыптасқан. Ислам діні қабылданғаннан кейін Жаратушы иеге құлшылық етушілер пайғамбарларға еліктеді. Оларға еліктеп, өздерін барлық өмірлік мұраттардан тыйып ұстап, Құдайға деген ұлы махаббат жолына арнады. Құран аяттарына жүгініп, өткінші қызықтардың барлығынан бас тартқан мұндай ғұламалар ғылым жолына жан-тәнімен беріліп, өз шығармашылықтарында терең мазмұндады. Әл-Ғазали, А. Ясауи, Ж. Баласағұни, С. Бақырғани, т.б. секілді М. Дулати де тасаууф ілімін кемел ақылымен зерделеп, иман тақырыбына терең бойлап, Құранның ішкі мәні мен адамның болмысын ұғындыруға талпыныс жасады.

«Тарихи Рашиди» еңбегінің басынан аяғына дейін Дулатидің әлеуметтік және моральдық-адамгершілік нормалар мен ислам сенімінің тәртіптеріне негізделген идеяларын

кездестіреміз. Өз кітабында қиын да күрделі сол бір кезеңдегі тарихи оқиғалар барысында атақты тұлғалар жағымды жағымсыз әрекеттеріне адами тұрғыда өзіндік талдаулар жасайды. Олар кейде өз сөздерімен, енді бірде Құран аяттарымен түйінделген, исламдық дүниетанымға негізделген терең философиялық мазмұнға ие. Ыждаһаттылықпен салыстыра қарағанда бұндай ойлары мен түйіндеулері Құранның жекелеген аяттарымен ғана емес, қоғамдық өмірдің жан-жақты әсерлері мен үрдістерін түсіндіретін исламдық дүниетанымның тұтас жүйесімен өзара байланысты, сабақтасып жатқандығын байқаймыз.

Бұл жерде М. Дулатидің мұсылманша білім алғандығын, исламның рухани және моральдық-адамгершілік құндылықтар негізінде тәрбие алып, исламдық мәдениеттің саналы тұлғасы ретінде қалыптасқандығын айта кету қажет. Осы себептен де ол ислам дінінің дүниетанымдық негіздерін құрайтын идеялар мен принциптерді саналы қабылдап, мойындады. Өз кітабында қоғамның тарихи дамуындағы тарихи оқиғалар мен әлеуметтік қатынастарды талдап, түсіндіруде қолданды.

Дулатидің исламдық-тарихи философиясының негізгі тірегі – ақиқат. Қоғамның тұрақтылығы мен орнықты дамуы үшін ең қажетті шарттардың бірі. Хисар халықтарының моғолдарға көрсеткен қысымын суреттей келе, «әділдікті исламның басты әлеуметтік принципі» сипатында қарастырады. Әділдік жаратушының ең тамаша қасиеттерінің бірі, ол қоғам мүшелерінің барлығына да бірдей деген топтам жасайды. Құранда да әділдікке көп көңіл бөлінген және Мұхаммед пайғамбардың хадистерінде де терең мағынаға ие болады.

Осы орайда айта кету қажет, «Оның шығармаларының алғышарты ретінде дінге негізделген ұлттық келісім, қоғамдық қатынастардың әділдігіне, басшылардың мемлекеттік даналығына сенген, әлеуметтік және мәдени-психологиялық тұтастық аясында қалыптасқан рухани идеялар аталған (Мингулов 1965: 64 б.).

Мұхаммед Хайдар Дулати мұсылман дінін берік, нағыз мұсылман дінін таратушы ретінде философия іліміне терең із қалдырған данышпан ғалым, әрі философ, әрі тарихшы. Ол өз көзімен көріп-білген, естіген дүниелерді ғана жазған, өз заманында нендей дүрбелең оқиғалар болып жатқанына көңіл аударған ірі ойшыл, шыншыл тарихшы. Ол өз өмірін мұсылман дініне арнап, көптеген елдерде қасиетті соғыс ашып, мұсылман дініне арнап, көптеген елдерде

қасиетті соғыс ашып, мұсылман дінін кіргізген жан. Сол қасиетті соғыс кезінде ол өзін керемет, дарынды қолбасшы екенін көрсете білді.

Сондықтан Ә. Дербісәлиев: «Өзін мұсылман санап, Құдіреті күшті Алла тағаладан жақсылық күтетін әрбір азамат тек тән тазалығы ғана емес, сондай-ақ парасатсыздық пен парықсыздықтан, ойсыздық пен дарақылықтан, рухани азып тозудан өзін аулақ ұстап, зиялылықты, тектілікті, тазалықты, отансүйгіштікті, ұлттық мүддеге адал болып, оны жоғары қоюға, елінің келешегін ойлап, досқа күлкі, дұшпанға таба болмай, ертеңіне үміт арта өмір сүруі керек. Жастарды да сондай ұлтына, халқына тұлға боларлық рухта тәрбиелеуіміз керек» – дейді (Дербісәлиев 2001:7).

Дүниедегі ең күрделі мәселелердің бірі – адам мен адам арасындағы қарым-қатынас. Оның жұмбағы мол, сыры терең. Осындай күрделі сипатқа ие адамдар арасындағы қуаныш пен қайғыны, жақсылық пен жамандықты, махаббат пен зұлымдықты, адамды сүю мен оның іс-әрекетін, қиял-арманын құрметтеу туралы Мұхаммед Хайдар Дулатидің де сан толғанған. Ойшыл тұжырымында адам ішкі жан дүниесінің, мәдениетінің негізгі көрсеткіші – өзінің айналасындағы адамдарға деген сыйластығы, ілтипаты, олардың іс-әрекетін сабырлылық пен салқынқандылықпен қабылдай алуы. Ойшыл үнемі өмір бар жерде өлімнің де бар екенін естен шығармайды, дүниенің алдамшы, өзгермелі екендігі туралы да баяндайды. М.Х. Дулати:

Өмір салты, тіршіліксіз көз жасына тұрмайды,
Іркілген жас кірпікке енді қайтіп құрғайды!
Өмірдің ақыры – бір топырақ үйілген,
Аралауға жер үстін арнадым мен ғұмырды,
Болмаған соң мәңгілік, қайтем алтын тұғырды?!
(Дулати 2003: 87), –

десе, екінші бір өлеңінде:

Өлім-ажал ешқашан кәрі-жас деп жатпайды,
Оның лебі тиген жан о дүниеге аттайды дейді
(Дулати 2003: 64).

Мұхаммед Хайдар Дулати шығармаларынан сол замандағы құндылықтарды көреміз. Заман өзгерсе де, ар, ұят, адамгершілік, мейірімділік, кешірімділік, жан тазалығы, шынайылық сияқты рухани құндылықтардың өзгермейтіндігін айтады.

Бұл дүниеде жасаған жақсы қасиеттеріңнің, ілтипатыңның рахметі бір Жаратушыдан рақым

болады деп сендіреді. Дулати ұғымында кешірім жасаудың да өзіндік реті бар. Бұны ойшыл былай деп береді:

Үш адамды сыртынан кіналаудың жөні бар,
Ал кешіру – қателік, ол алдыңнан жолығар.
Үштің бірі – падишаһ, ұғасыздар мұны әлі,
Егер халық сорласа, тек сол ғана кінәлі!
(Дулати 2003: 511), – дейді.

М.Х. Дулати адамға қайсыбір жағдайда болмасын нысана мақсатына жетуіне мүмкіндік беретін берік тұғырдың адамгершілік қасиет екендігіне шек келтірмеді. Оның философиялық, поэтикалық шығармашылығы осы қасиеттерді жандандыруға, асыл мұраттарды көнертпеуге бағытталады. Сондай-ақ, Мұхаммед Хайдар Дулати еңбегінде мазмұндалатын мәселелер бүгінгі біздің қоғамымыз бен тәуелсіз мемлекетіміздің саяси өміріндегі өзгерістермен үндесе келіп, қазіргі уақытымызбен үйлесіп жатыр. М. Дулатидің философиялық ой-толғамдары, саяси-әлеуметтік көзқарастары, дүниетанымдық пайымдаулары қазіргі таңда адам үшін берері мол, үйретері көп мұра екені даусыз.

М.Х. Дулатидің тарихи философиясының аса маңызды негіздерінің бірі – әділеттілік. Әділеттілік, сонымен қатар, қоғамның беріктігі мен тұрақтылығының қажетті шарттарының бірі болып табылады. Хисар халқына моғолдардың көрсеткен зорлығын суреттей келе, М.Х. Дулати өзінің кітабында мынадай қорытынды жасайды: «Бұл оқиғаларды баяндауымның мақсаты – билеушілер мен үстемдік жүргізушілерге адам өмірін де, мемлекетті де күйрететін зорлыққа жол бермеудің және мемлекет беріктігінің негізін құрап, өмірді нығайтатын әділеттілік орнатудың қаншалықты маңызды екенін көрсету» (Дулати 2003:315).

Әділеттілікті, сондай-ақ, исламның басты әлеуметтік қағидаты деп атауға да болады. «Әділетті» – Аллаһтың ізгі қасиеттерінің бірі. «Әділеттілік» қоғамның барлық мүшелеріне бірдей ортақ «Аллаһтың әділдігі» ретінде ұғынылады. Ал «Аллаһтың әділдігіне» сену исламның басты талаптарының бірі болып табылады. Құранда әділеттілік тақырыбына көп назар аударылады. Әділеттілік туралы Құранда көптеген аяттар берілген: «Әділетті болыңдар», «Әділдікте нық тұрыңдар...», «Аллаһ сендерге әділетті өкім етуді бұйырады... (Крачковский 1963: 91). Ал Мұхаммед пайғамбардың хадистерінде әділеттілік қағидаттары адамдар мен қоғамның өміріне қатысты нақтылық

сипатқа ие болған. Әділеттілік туралы мынадай хадистер бар: «дінде әділ болыңдар, адамдармен қарым-қатынаста өнегелі болыңдар» (Порохова, 2003: 16). Бұл хадисте Мұхаммед пайғамбар әділеттілік туралы адамгершілік тұрғысынан насихаттайды, өйткені істер мен әрекеттердегі әділдіктің адамдардың бойында адамгершілік қасиеттерді қалыптастыруда зор тәрбиелік мәні бар, адамдардың әділдікке сенімін күшейтіп, қоғамдағы әділеттіліктің үстемдігін нығайтады.

М.Х. Дулати өзінің кітабында әділдікті қоғамның өркендеп дамуының негізі деп қарастыра отырып, мынадай пікір айтады: «... әлемді жаратудың мақсаты болып табылатын адамзаттың тыныштығы мен аман-саулығының негізі ретінде Аллаһ жоғары лауазымды билеушілердің әділдігі мен билігін берді. ...Егер билеушінің мақсаты Жаратушының ризашылығына қол жеткізу болса, бұл үшін әділеттілік пен қол астындағыларға қамқор болудан артық жолды ойлап табу қиын, өйткені алғашқы да, соңғы да, ең ғұлама және ең таңдаулы (пайғамбар) алпыс жылдық құлшылықтан әділеттілік жасауға кеткен өмірінің бір сағатын артық санаған.

М.Х. Дулати әділеттілікті билікпен байланыстырған, биліктің әділеттілігін талап етуді өзінің тарих философиясының басты қағидаттарының біріне айналдырған.

Әділ болсаң, халықтың көңілінен шығасың,
Пайғамбардың есігін қысылмай-ақ қағасың
(Дулати 2003: 88).

Бұл жерде ислам дүниетанымының ықпалы айқын байқалады. Біріншіден, М.Х. Дулати жоғары лауазымды билеушілердің әділдігі мен билігін Аллаһтың ризашылығымен байланыстырады. Екіншіден, әділдікті ұстанған және өзінің қол астындағыларға қамқор болғандар Жаратушы Аллаһтың қолдауына ие болады. Үшіншіден, осы ойдың дәлелі ретінде Мұхаммед пайғамбардың хадистеріне сілтеме жасайды. Егер осы мәселе бойынша ислам діни ілімдерінің ережелерінде «билік – Құдайдан» деген идея насихатталады. Сондықтан билікке бағынып, көнбістік таныту қажет. Тіпті «ислам» деген сөздің өзі араб тілінен аударғанда «бас ию, бойұсыну» дегенді білдіреді. Құранда билікке бағыну туралы былай дейді: Аллаһқа бас иіңдер және пайғамбарға бас иіңдер және араларындағы билікке ие болғандарға бас иіңдер» (Ислам 1991:11).

Мұхаммед пайғамбардың хадистерінде билікке бағыну туралы мәселеге көп көңіл

бөлінеді және нақты нұсқаулар мен міндеттер белгіленеді. «Қаранәсілді құл болса да, өздеріңнің басшыларыңа бағыныңдар және оны тыңдаңдар» (Порохова, 2003: 16). Егер осы хадиске түсінік беретін болсақ, ислам ілімі бойынша, билеушінің нұсқаулары Аллаһтың еркіне – Құранның сөзіне қайшы келмейтін болса, оған бағыну керек. Себебі «билеушілер мен данышпандар – Аллаһтың жердегі көлеңкелері». Сондықтан «лауазымы жоғары адамдарды тыңдау және оларға бағыну – ол ұнаса да, ұнамаса да – әрбір мұсылманның міндеті. Себебі билікке бағыну қоғамдағы тыныштық пен тәртіптің кепілі болып табылады. Осындай мәндегі тұжырымдарды М.Х. Дулатидің кітабынан да кездестіруге болады: «Егер барлық тұрғындары бұйрығына бағынуды міндетті деп санайтын және ешқашан оның нұсқауларынан бас тартпайтын билеушісі болмаса, кез келген елдің істері мен тәртібі сөзсіз құлдырауға ұшырайды» (Дулати 2003: 57). Жоғарыда келтірілген үзіндіден біз данышпан ойшылдың тарихтағы билік пен билеушінің әлеуметтік рөлі қаншалықты маңызды екендігін айқындайтын көзқарастарын танимыз.

М.Х. Дулатидің тарихи философиясында да, исламда да жай ғана билікке емес, әділетті билік идеясына баса назар аударылады. Халық билеушінің үстемдігін мойындап, оған бағыну үшін, ол мемлекет басқару ісінде әділетті болуы және әділ басқаруды орнатуы тиіс. Осындай ой Құранның 4-сүресінің 58-аятында көрініс тапқан: Аллаһ, шын мәнінде, бізге бұйырады..., адамдарға билік айтқанда, әділдікпен билік айтыңыз» (Крачковский 1963: 91). Ал әділетсіз билік ислам діни ілімінде үзілді-кесілді айыпталады және жол беруге болмайтын, адамдарға үлкен ауыртпалық әкелетін әрекет ретінде қарастырылады. Әділеттілікті ақиқаттылық пен шындыққа құрметпен қарау, зұлымнан бет бұру, ақысын иесіне қайтару, әрбір адамның ісі мен әрекетінде әділетті шешім қабылдап, қиянатқа жол бермеу деп ұғындыра отырып, әділетсіз ұлттар мен мемлекет ұзақ жасамайтындығын дәлелдеп береді.

Хадистер кітабында әділетсіз билеушілер туралы мынадай түсінік беріледі: «Әділетсіз билеушілер өзінің қолындағы билікті, тіпті дінді де өзінің жеке басының мүддесіне пайдаланады; осы арқылы қоғамдағы тыныштық пен әділдікті бұзып, онда алауыздықты, әлеуметтік ауыртпалықтар мен қайшылықтарды туғызады» (Порохова, 2003: 20). Хадистерде әділетсіз билеушілерді айыптап қана қоймай, оларға қарсы жүрес жүргізудің қажеттілігі туралы айтылады

және оларды әшкерелеу мұсылманның қасиетті міндеттерінің бірі ретінде қарастырылады: «Ең қасиетті жиһад адамның озбыр билеушіге шындықты бетіне айтуы болып табылады» (Порохова, 2003: 115).

Ұлттың бет-бейнесі, рухани болмысы, жаны, ақыл-ойы, парасаты болатын мәдениетті ашып беру, ұлтымыздың өркениеті мен мәдениетін, оның тарихын ұлықтаған ұлы тұлғаларының үлесін танытатын мәдени мұраны сақтауды, қазақстандық рухани кемелденуінің өркениет көшінен кейін қалмауын қамтамасыз ету» – дейді Елбасы Н. Назарбаев (Назарбаев 2007: 9). Қазіргі кезеңде ұлттық руханияттың қайсыбір саласында болмасын дінге үлкен мән беріліп, оның жалпы сипаты қарастырылуда. Сондай-ақ, тарихи жәдігерлеріміз де осы тұрғыда жаңаша мазмұндалуы қажет. Осындай ұлы мұралардың бірі – атақты М.Х. Дулати шығармалары.

Ойшылдың исламдық дүниетанымының түркі өркениетіндегі үлесі К. Скотт Левидің «Тарихи бастаулар антологиясы» (К. Скотт Леви 2009) мен М. Хайдардың М.Х. Дулати туралы жазылған парсы еңбектерін талдаған зерттеуінде жан-жақты мазмұндалды (М. Хайдар 2002).

Демек, Мұхаммед Хайдар Дулати немесе оларға дейінгі ұлт ұстаздары мұрасының бізге берер рухани азығы, жан дүниемізді байытар, ізгілендірер рухани күш екені даусыз. Өйткені ойшылдарымыздың мұраларына жете көңіл бөліп, санамызға қабылдар болсақ, бізден кейінгі толқынға берер дүниеміздің маңызды да, мазмұнды болары сөзсіз.

Қашанда діни ағымдар мен түрлі секталардың қоғамда болуы елдің ынтымағын бұзатын себептердің бірі екенін осы еңбекте көре аламыз. Екінші жағынан, дінсіздік, яғни күпірлік адам өмірін қараң дүниеге жетелейді. Өйткені адамның рухы тазалықтан, биіктерге самғаудан адыра қалады. Содан өз биігін байқай алмай әуре-сарсаңға түсіп, өзінен де өмірден де түңілетін сәттерге тап болады.

Жас ұрпақты қалыптастыру барысында, адам рухани дамудан шектеліп қалмаса екен деп қынжылады. Адам өзінің рухани дамуына бар күш-жігерін салмаса, назарын Нұрға, Махаббатқа қарай бұрмаса, онда өзі таңдаған нәпсілік әлсіздіктер әлеміндегі пенде күйінде қала бермек. Ол әр түрлі түркі тектес халықтардың арандатпайтын, іргетас болатын руханилық құбылыс екенін жақсы білген.

Біз осы кезге дейін қалыптасқан рухани қазынамызды түгендеп, оның шынайы құндылығын әлі де анықтап білген жоқпыз. Кеңес

Одағы идеологиялық саясатының көлеңкесінде қалып қойған дүниелердің ішінде ұлттық тәрбие де бар. Ал қазіргі таңда оның біртұтас жүйесін жасап шығу алдымызда тұрған мақсаттардың бірі болып отыр.

Мұхаммед Хайдар Дулати адам – халық үшін, халықтың ауыртпалығы мен қиыншылығын жеңілдету және әрқашан оның игілігі үшін қызмет етуі тиіс деп есептеген. Сондай-ақ бабамыз, адам жеке басының мүддесінен жоғары болып, өз тіршілігінен биік болуы тиіс дейді. Ойшыл өзінің саналы өмірі мен шығармашылық күш-қуатын адамдық қасиеттерді биіктетуге, оның рухани-саяси дүниетанымын байытуға, жетілдіруге сарп етті.

Демек, Мұхаммед Хайдар Дулати немесе оларға дейінгі ұлт ұстаздары мұрасының бізге берер рухани азығы, жан дүниемізді байытар, ізгілендірер рухани күш екені даусыз. Өйткені ойшылдарымыздың мұраларына жете көңіл бөліп, санамызға қабылдар болсақ, бізден кейінгі толқынға берер дүниеміздің маңызды да, мазмұнды болары сөзсіз.

Өз шығармашылығында түркі тілдес халықтардың ұлттық ерекшеліктеріне лайықты рухани философиялық ойлар түйіндеген М.Х. Дулатидің сопылық бағыттағы тұжырымдары А. Ясауи пікірлерімен іштей үндесіп жатады. Дегенмен де, Ясауи секілді тек Жаратушыға беріліп, бұл өмірден безінуді қолдамаған М. Дулати философиясының мазмұны Жаратушыға сеніп, оның үкіміне бой ұсыну қажет-ақ, алайда қоғам, адам, мемлекет ісін де ұмытпау керек дегенге саяды. Сопылықтың адамгершілік құндылықтар турасындағы мағынасына ерекше ден қойған ойшыл өз философиясында дін мен иманның адам тәрбиелеудегі рөліне көңіл бөліп, адамдарға деген махаббат, өмірге құштарлық, әділет, парасат ұғымдарына тоқталады. Сопылық арқылы ислам дініне ерекше ден қояды. Кітабының өзін ислам дінінің Моғолстан жеріне енуі мен Тоғылық темір ханның ислам дінін қабылдауынан бастап, тарихи шежірелеп отырған кезеңдегі діни жағдайынан көптеген мәліметтер береді.

Жоғарыда айтып өткеніміздей, Мұхаммед Хайдар Дулати дүниетанымының негізгі бастауы – шығыс әдебиеті мен мәдениеті. Осы шығыс мәдениетінен терең сусындаған М. Дулати бәрінен бұрын ұлттың мүддесін жоғары қоя отырып, адамның ішкі жан дүниесін жаңғырту ілімін тұңғыш дамытушылардың бірі болды. Адам болмысының ішкі дүниесін кеңінен жаңғыртып, суреттеуге мән беруі арқылы М. Дулати тек

қазақ елі немесе Орта Азияда ғана емес, бүкіл мұсылман Шығыс мәдениетінің мақтанышына айналды.

Жалпы халықтың мұңы мен мұқтажын жоқтап, қоғамда адамгершіліктің жоғары сапасын қалыптастыруға ұмтылған Дулатидің кісілік қасиеттері жақсыдан үйренудің, тағылымалудың, жақсы жалғастырудың, дәріптеудің жарқын үлгісі екендігі даусыз. Өз бойындағы тектілік қасиеттері, яғни, қарапайым халыққа көмектесу, адамдарға жақсылық жасау, жауапкершілікті терең сезіну арқылы ғана М. Дулати келешекті болжай білетін, алыстан көре білетін көреген ойшыл тұлғасы қалыптасты. Дулати мұрасынан тәлім-тәрбие алу – болашақ әрбір ұрпақтың парызы екендігі даусыз.

М.Х. Дулатидің философиялық дүниетанымын талдай отырып, өз заманын, ондағы тарихи оқиғаларды нәзік сезінген, дұрыс түсіне білген ойшыл, қайраткер тұлға екенін байқаймыз. Әсіресе, Қазақстан тарихы үшін белгісіз болып келген оның көп мәліметтері қазақ «тарих философиясына» көп көмегін тигізуде.

М. Дулатидің шығармашылық мұрасы – қазақ ұлтының өз шаңырағын құрып, жеке хандық құрған, аса ауыр да дүрбелең уақытындағы түркі тілдес халықтардың мәдени-тарихи өмірін шежірелеуден туған, өмір философиясына тұнған, болмыс пен таным туралы, адам тұлғасы жайлы жан-жақты сыр шертетін философиялық мазмұнымен ерекшеленеді. М.Х. Дулати өзінің «Тарихи Рашиди» мен «Жаһаннаме» секілді еңбектері арқылы түркі тілдес халықтарға ортақ рухани тұлға болып қана қоймай, бүгінгі таңда да жоғары деңгейдегі рухани көшбасшы болуда. Бүгінгі күн егемен ел болып, қазақ деген ұлт болып отыруымыздың өзі Мұхаммед Хайдар Дулати сияқты ата-бабаларымыздың теңдесі жоқ ерлігінің арқасы.

Қазақхалқы – басқа да түркі халықтары секілді қиын да бай тарихты басынан кешірді. Қазіргі таңда өз ұлттық тарихымызды терең танып-білуде ең алдымен рухани байлығымыздың қайнары болған тарихи тұлғалар өмірі мен шығармашылығын зерттеу қажет. Қазақ ұлты – тоталитарлық жүйе қысымын түрік, азербайжан, өзбектерге қарағанда көп көрді. Ғасырға жуық мойнымызға киілген бодандықтың қамытынан тәуелсіздік тұғырына көтерілгеннен кейін ең алдымен жоғалтқанымызды түгендеп, мәдени мұрамызды зерделеуге ұмтылудамыз. Жабайы күн кешкен, көшпелі тұрмыста ешқандай мәдени құндылықтары болмаған ел ретінде бұрмаланған халқымыздың шын мәнінде бай да қызықты

тарихы, жоғары мәдениеті, қазақтардың ғана емес әлемдік деңгейде танылған ұлы ғұламалары болғанын дәлелдеудеміз. Тәуелсіздік алғалы қоғамның діни ахуалы өзгеріп сала берді. Әр түрлі ағымдар өз үгіт-насихаттарын күшейтіп, алғашқы жылдары сансырап қалған халықтың жүрегіне әр түрлі тәсілдермен жол тауып, біршама жастарымыз, қаракөз қандастарымыз шет діннің құрығына ілікті. Бұл ел бірлігін, ынтымағын бұзатын себептердің бірі екені анық. Осы себепті де Елбасымыз әр түрлі діндердің көшбасшыларымен кездесіп, жиындар өткізуде. Жүзден астам ұлт өкілдері тіршілік кешіп жатқан елімізде дін бостандығы заңмен шешілген. Әйтсе де, кейбір діни секталардың пиғылдары рухани мақсат-мүдделерді көздемейді. Ондай діни ағымдар адамды рухани тәрбиелеу, рухын тазалу, т.б. секілді жайттарға назар аудармайды. Міне, осындай діни ұйымдармен күресу үшін исламды насихаттауды, оның руханият ісіндегі үлесін жете таразылап, жас ұрпаққа жеткізуіміз қажет. Бұл мақсатқа қол жеткізбейінше, бәсекеге қабілетті ел болып, әлемдік өркениетте өзіндік орнымызды бағдарлай алмайтынымыз жасырын

емес. Бұл тұста Мұхаммед Хайдар Дулатидің философиялық көзқарастарын зерттеудің ролі ерекше.

Соңғы уақытта дулатитану ғылымы жаңаша байыптау мен дамуға көшуде. Түркі тілдес халықтардың барлығына ортақ тұлға ретінде танылып келген Дулатидің арғы тегі қазақ екені дәлелденіп, ұлттық тарихшы, ғұлама ойшыл, педагог қырлары талданған еңбектер жарық көрді. Өткен ғасырдың ортасында белгілі шығыстанушы тарихшылар С.Г. Кляшторный мен Т.И. Султановтың «Тарих-и Рашидиді» жинақтап айтқанда, орта ғасырлық мұсылман тарихнамасындағы Қазақ хандығының ерте тарихын баяндайтын жалғыз шығарма» (Кляшторный, 1963:54), ал орта Азияны зерттеуші П.П. Ивановтың «Тарих-и Рашиди» – ХҮ-ХҮІ ғасырлардағы Моғолстан өмірі туралы мәліметтерге негіз болатын жалғыз дерек» (Иванов 1963: 42) деген бағалары толығымен дәйектеліп, ендігі уақытта ойшылдық пікірлерін мәдени-тарихи жүйелеп, құндылықтарын саралау, ұлттық тәрбие беру ісінде кеңінен қолдану маңызды болуда.

References

- 1 Dulati M.Kh. Tarikhi Rashidi. – Almaty: Tyran, 2003. – 614 b.
- 2 Аджи М. Полюнь половецкого поля. – М., 1994. – С. 214.
- 3 The Tarikh –I Rashidi of Mirza Muhammad Haidar Dughlat. A history of the Moghuls of Central Asia. An English version, ed with commentary, notes and map by N.Elias. The translation by E.Denison Ross. London, 1895,1898 (Patna, 1972; Delhi, 1986)
- 4 Walidi A.Z. Ein Turkisches Work Von Haidar Mirza Dughlat // Bulletin of the School of Oriental Studies (University of London). – Vol. VIII. pt.4 (London), 1937.
- 5 R.K. History Of Muslim Rule in Kashmir. 1320-1819. Delhi-Bombay, 1969.
- 6 Туманович Н.Н. Сочинение Мирзы Мухаммед Хайдара «Тарих-и Рашиди» как источник по истории киргизов и Киргизии // Арабско-персидские источники о тюркских народах. – Фрунзе: Илим, 1973.
- 7 Султанов Т.И. «Тарих-и Рашиди» Мирза Хайдара Дулата (Литературная история памятника) // Письменные памятники Востока. Историко-филологическое исследование. – М., 1982.
- 8 Хайдар М. Мирза Мұхаммед Хайдар Дуглат в персидских источниках. – Алматы, 2010.
- 9 Дербісәлі Ә. Ислам және заман. – Алматы, 2003
- 10 Жеменей И. «Тарих-и Рашиди» еңбегінің әдеби әлемі. – Алматы: Арыс, 2009
- 11 Қазыбек М. Дүние таныған Дулат // Айқын. – 2014. – 23 сәуір
- 12 Қалыбекова Б. Адам өмірінің мәні – М.Х. Дулати шығармашылығының философиялық өзегі // ҚазҰУ хабаршысы. Философия сериясы. Мәдениеттану сериясы. – Алматы, 2006. – №1. – 98-101 б.
- 13 Қалыбекова Б. М.Х. Дулати шығармашылығындағы адам мәселесі: автореферат. – Алматы, 2008.
- 14 Қозыбаев М. Өркениет және ұлт. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2001, – 369 б.
- 15 Карашин Ө. Халықтық философияға бетбұрыс // Ақиқат. – 2003. – № 3. – 12 б.
- 16 Назарбаев Н.Ә. Тарихтың шеңберлері және ұлттық зерде // Жұлдыз. – 1999. – № 3. – 26 б.
- 17 Есім Ғ. Нәпсі // Қазақ әдебиеті. – 2000. – 18 тамыз. – 13 б.
- 18 Қасабек А. Тарихи-философиялық таным. – Алматы, ҚазГЗУ, 2002. – 264 б.
- 19 Қасабек А.Қ. М.Х. Дулатидың қазақ философиясындағы орны туралы // Мұхаммед Хайдар Дулати. Ойшыл. Тарихшы. Жазушы. Қолбасшы: Халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. – Алматы, 1999. – 188-189 бб.

- 20 Әлсатов Т. М.Х. Дулатидың тәлім-тәрбиелік ой-пікірлері // Изденіс. –1999. – № 2. – 162-164 бб.
- 21 Мингулов Н. Мухаммад Хайдар Дулат / Великие ученые Средней Азии и Казахстана. – Алма-Ата, 1965. – С. 62-64.
- 22 Дербісәліев Ә. М.Х. Жақсыдан қалған жәдігер // Ақиқат. – 2001. – № 3. – 33 б.
- 23 Коран пер. с арабского акад. И.Ю. Крачковского. Предисл. к изд. – М., 1963.
- 24 Ислам: Энциклопедический словарь. – М.: Наука, 1991. – С. 315.
- 25 Хадисы Пророка / Пер. и коммент. Иман Валерии Пороховой. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Рипол Классик, 2003. – С. 312.
- 26 Назарбаев Н. Мәдени мұра – мемлекеттің соны стратегиялық ұстанымы // Егемен Қазақстан. – 14 ақпан, 2007.
- 27 Scott C.Levi Antology of Historical Sources. Ron Sela Indian University Press. 2009, – С. 338.
- 28 Haidar M. Mirza Haidar Dughlat as Depicted in Persian Sources. – Manohar, 2002. – С.191.
- 29 Кляшторный С.Г. Истории древней тюрки. – М., 1954.
- 30 Иванов П.П. Тюрки. – М., 1965.

References

- 1 Dulati M.Kh. Tarikhi Rashidi. – Almaty: Tyran, 2003. – 614 b.
- 2 Adji M. Polin poloveskogo polia. Moskva, 1994. – S.214
- 3 The Tarikh – Rashidi of Mirza Muhammad Haidar Duglat. A history of the Moghuls of Central Asia. An English version, ed with commentary, notes and map by N.Elias. The translation by E.Denison Ross. London, 1895,1898 (Patna, 1972; Delhi, 1986)
- 4 Walidi A.Z. Ein Turkisches Werk Von Haidar Mirza Dughlat // Bulletin of the School of Oriental Studies (University of London). Vol.VIII.pt.4 (London), 1937
- 5 R.K. History Of Muslim Rule in Kashmir. 1320-1819. Delhi-Bombay, 1969
- 6 Tumanovich N.N Sochikenie Mirza Muhammad Haidar Duglat's kak istochnic po istoriyi kirgizov i Kirgiziyi // Arabcko-persidskie istochniki o turkskih narodah. Frunze, Ilim, 1973
- 7 Sultanov T.I. «The Tarikh –i -Rashidi» Mirza Haidara Duglata (Literaturnaya istoriya pamitnika) // Pismennie pamitniki Vostoka. Istoriko-filologicheskoe issledovanie. Moskva, 1982
- 8 Haidar M. Mirza Muhammad Haidar v persidskih istochnicah. – Almaty, 2010
- 9 Derbisali A. Islam jane zaman. – Almaty, 2005. – 560б.
- 10 Jemenei I. «Tarikh –i-Rashidi» enbeginin adebi alemi. – Almaty: Aris, 2009
- 11 Kazybek M. Dynie tanigan Dulat //Aikin. – 2014. – 23 cayir
- 12 Kalybekova B. Adam ovitinin mani – M.Kh. Dulati shygarmashilinin filosofiyalik ozegi // KazUU khabarshisi. Filosofiya seriyasy. Madeniettanu seriyasy. – Almaty, 2006. - №1.- 98-101bb.
- 13 Kalybekova B. M.Kh. Dulati shigarmashiligindagi adam maselesi. Avtoreferat. – Almaty, 2008
- 14 Kozybaev M. Orkeniet jane ult. – Almaty: Cozdik-Clovar, 2001. - 369 b.
- 15 Karashin O. Halihtih filosofiaga betburis // Ahihat. – 2003. - № 3. – 12 b.
- 16 Nazarbaev N. Tarikh tolkininda. – Almaty: Atamura, 1999. – 320 b.
- 17 Esim G. Napsi // Kazak adabietii. – 2000. – 18 tamiz. – 13 b.
- 18 Kasabek A. Tarikhi-filosofiyalik tanim. – Almaty, KazGZU, 2002.-264 b.
- 19 Kasabek A. M.Kh. Dulatidin kazak filosofiasindagi orni turali // Muhammad Haidar Dulati. Oichil. Tarikhchi. Jazuchi. Kolbaschi: Khalikaralik gilimi-teoriyalik konferensiyai. – Almaty, 1999. – 188-189 bb.
- 20 Alsatov T. M.Kh. Dulatidin talim-tarbielik oi-pikirleri // Izdenis. - 1999. - № 2. – 162-164 bb.
- 21 Mingulov N. Muhammad Haidar Duglat / Velikie uchenie Srednei Azyi I Kazakstana. – Almaty, 1965. – S. 62-64.
- 22 Derbisaliev A. Jaksidan kalgan jadiger // Ақиқат. - 2001. - № 3. – 33 b.
- 23 Koran per. s arabskoqo akad. I.Yu. Krachkobskoqo. Predisl. k izd. Moskva, 1963
- 24 Islam: Entsiklopedicheskiy slobar. – М.: Nauka, 1991. – S. 315
- 25 Khadisy Proroka / Per. i comment. Iman Baleriy Porokhoboi. – 3- izd., pererab. I dop. – М.: Rapol Klassik, 2003. – S. 312
- 26 Nazarbaev N. «Madeni mura» bagdarlamasi memlekettik bagdarlama boluy tiis // Egeмен Kazakhstan-2003.- 29-karasha
- 27 Scott C.Levi Antology of Historical Sources. Ron Sela Indian University Press. 2009, – С. 338
- 28 Haidar M. Mirza Haidar Dughlat as Depicted in Persian Sources. - Manohar, 2002. – С.191
- 29 Klyachtorni S.G. Istoria drevnei tyurki. –Moskva, 1954
- 30 Ivanov P. Tyurki. – Moskva, 1965